Дмитрієва Олена Миколаївна,
головний бібліотекар відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка
Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка
Тел. +380679961677, +380956242576
E-mail: olenadmytrieva65@gmail.com

Висвітлено життєвий шлях і внесок в українську культуру укладача «Каталогу книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки» (1912 р.) П. Г. Мокроуса (1884–1938), а також долі членів його родини. Стаття є результатом дослідження історії відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки.

Укладач першого друкованого каталогу української книги Павло Мокроус: доля, діяльність і найближче оточення

У 1912 році трапилася без перебільшення визначна подія в історії національного друку – в Харкові побачив світ «Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки» [1]. Підготовлений на замовлення української комісії (голова – Микола Міхновський), яка керувала роботою українського відділу бібліотеки, він на багато десятиліть залишився єдиною працею в цій царині. Про його значення говорив видатний бібліограф Федір Максименко на нараді зі створення репертуару української книги, що відбулася через третину століття, в 1945 р.: *«Цей каталог, по суті, є єдиним друкованим суто українським бібліотечним каталогом, що маємо досі»* [2, с. 25]. У передмові до видання зазначено, що за дорученням комісії його уклав добродій П. Мокроус. Понад 100 років залишалося невідомим, ким був укладач першого друкованого каталогу української книги, де ще він себе проявив та як склалася його доля. Побіжні згадки про нього розпорошені в публікаціях різної тематики та архівних фондах. Найбільш інформативними джерелами є особова справа колишнього студента Харківського технологічного інституту Павла Мокроуса [3], карна справа його сестри Варвари [4] і спогади племінника Ігоря Чмоли [5]. Переважно на основі цих відомостей побудована стаття.

Павло Гнатович Мокроус народився 1884 р. в с. Бочечки Путивльського повіту Курської губернії (нині Конотопського району Сумської області) в багатодітній селянській родині Гната Даниловича та Харитини Андріївни Мокроусів. Батько – фахівець із цукроваріння, 25 років (до 1921 р.) працював змінним заступником директора Пархомівського цукрового заводу, що в дорадянський час належав династії Харитоненків. Крім Павла в родині росло ще п’ятеро дітей: молодший брат Петро та сестри Варвара, Ганна, Ольга й Параскева. *«Всі отримали вищу освіту. Батько вимагав, щоб усі діти були на свята вдома. Кожен син чи дочка могли привезти з собою скільки завгодно*

своїх співтоваришів. То ж у просторій хаті Мокроусів чи літом, чи зимою було все багато молоді» [5].

У 1895–1904 рр. Павло навчався в Сумському реальному училищі, де молодь готували до вступу в технічні виші. Задля цього училище мало механічне і хіміко-технічне відділення, добре обладнану хімічну лабораторію. Закінчивши основний курс і додатковий клас, хлопець вступив до Харківського технологічного інституту (ХТІ). Його особова справа зберігається у фонді Державного архіву Харківської області серед тих, хто не закінчив інститут. Принаймні, в листі з ХТІ до Глухівського повітового у справах воїнської повинності присутствія від 21 червня 1910 р. говориться, що він вибув з числа студентів, не закінчивши повного курсу навчання. Та вже через місяць, 21 липня, Павло подає прохання про дозвіл здати кілька предметів (механіка, фізика, спротив матеріалів та ін.) у вересневий і грудневий екзаменаційні терміни. У відповіді на нього від 10 серпня (останньому за датою документі справи) значиться, що *«недостающие предметы до минимума за 6 семестров должны быть сданы в один экзаменационный срок, напр. в сентябре»* [3, арк. 14–15]. Швидше за все, ці умови були для Павла Мокроуса неприйнятними, і невідомо, чи вдалося йому пізніше завершити навчання в цьому чи іншому виші. Як пише Галина Павлова: *«студент мог учиться до 10 и свыше лет. Этому способствовали: нестабильная политическая обстановка (революционные события, при которых институт временно не работал), исключения и ссылки неблагонадежных студентов, а затем их восстановление; события Первой Мировой и гражданской войны; академические отпуска по личным и финансовым мотивам. Большую неразбериху внесла и предметная система обучения, введенная с 1906 года вместо курсовой системы. Студентам предоставлялась возможность самостоятельно выбирать сроки выполнения обязательных работ, что и отразилось на продолжительности обучения в институте»* [6].

Імовірно, в цей же час (тобто в 1910 р.) Павло Мокроус отримав замовлення на укладання каталогу книг українською мовою, що зберігалися у фонді Харківської громадської бібліотеки (ХГБ); це питання було порушено в бібліотеці у 1909–1910 звітному році [7, с. 19–20]. Невідомо, як перетнулися шляхи вчорашнього студента й української комісії ХГБ, але серед її членів за різні роки ми бачимо викладачів ХТІ Євгена Сердюка і Павла Дідусенка, колишнього студента-технолога Гната Хоткевича, дружину колишнього студента того ж інституту Михайла Базькевича Катерину. До того ж технічна освіта в Павла поєднувалася з цікавістю до літератури та мистецтва, оскільки, незважаючи на селянське походження, у родині Мокроусів були в пошані книга, українське слово, українська культура. Так, він *«цікавився бандурою, дружив зі сліпими бандуристами-кобзарями, гуртував їх і влаштовував їм концерти по різних містах»* [5]. Подорожував Україною, зокрема її етнічними

територіями (у заяві до ХТІ від 1 листопада 1906 р. він просить надіслати йому *«отпускной билет в разные места России»* [3, арк. 7]). Під час навчання він здійснив поїздку на Галичину, підтвердженням чого є його вдячний запис у «Пропам'ятній книзі туристів, які гостили в домі» Теофіля Кисілевського – управителя народної школи в с. Жаб'є-Ільці на Косівщині (на той час у складі Австро-Угорщини; нині смт Верховина Івано-Франківської області) [8, с. 321]. Є також підстави припустити, що йому ж належать вміщені 1912 р. на сторінках часопису «Сніп» (видавець – голова української комісії ХГБ Микола Міхновський) кілька оголошень про заплановані подорожі до Києва, в Карпати й на Тарасову могилу (принаймні одне з них за підписом П. М. [9]).

Каталог передбачалося укласти до 1 січня 1911 р. та за півтора місяці видрукувати. Проте робота затребувала більше сил та енергії і в цілому була закінчена лише до 1 жовтня 1911-го [10, с. 19]. Судячи з усього, ще майже півроку тривало доопрацювання та редагування посібника. В особовому архівному фонді Михайла Грушевського зберігається лист Павла Мокроуса від 9 січня 1912 р., у якому він просить того посприяти в поповненні фонду ХГБ деякими виданнями, аби ті *«увійшли в друкований каталог»* [11]. Цікаво, що підписався він як секретар української комісії бібліотеки, хоча за її звітами така інформація не простежується.

Наприкінці лютого 1912 р. часопис «Сніп» (автор допису сховався за вже згаданим псевдонімом Свій) писав: *«Незабаром комісія видасть каталог відділу (вже в друку) – солідну книжку на 7 аркушів – працю двох років. Комісія сподівається, що видання каталогу дасть змогу користуватись усім тим духовним багатством, яке надбано в протязі декількох років, а яким українське громадянство, на жаль, користується дуже мало, раз у раз нарікаючи на те, ніби українська література дуже бідна й нема чого читати, коли тим часом у відділі є понад 2300 томів українських книг, не лічучи книг в інших мовах про Україну!»* [12]. І вже через три місяці часопис гаряче вітав появу *«цього дійсно корисного й гарного видання»* [13].

Матеріал у посібнику згруповано в 14 відділів за галузями знань, зокрема виділені твори красного письменства (художня література), дитячі та народні книги, періодичні видання. Послідовність і нумерація відділів відповідає загальним систематичним друкованим каталогам ХГБ, за винятком відділів «Місцевого» та «Земського і міського» – така література українською мовою в бібліотеці була відсутня. Бібліографічні записи в каталозі не пронумеровані, проте в передмові вказано, що фонд відділу становить понад три тисячі. Розкрито зміст збірників. Позначені книги, які не видаються додому або видаються з додатковим закладом. Допоміжний апарат складається з двох покажчиків – авторів і назв книг без автора.

Видання свідчить, що у фонді українського відділу були твори українських авторів, зокрема Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Квітки-Основ'яненка,

П. Куліша, С. Петлюри, Олени Пчілки, Г. Сковороди, М. Сумцова, Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, Т. Шевченка, Д. Яворницького, а також переклади з російської та іноземних мов Г. Андерсена, Беранже, Гомера, Данте, Ф. Достоєвського, Ф. Енгельса, Е. Золя, Г. Ібсена, Ф. Лассаля, Т. Масарика, М. Метерлінка, Платона, Дж. Свіфта, Марка Твена, Л. Толстого, А. Чехова, В. Шекспіра, Шолом-Алейхема та інших письменників. Була представлена в українських перекладах релігійна література – Біблія, Євангеліє, Катехізис. Фонд періодичних видань складався з газет і журналів (33 назви), серед яких – газети «Діло», «Зоря», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Літературно-науковий вісник» (Львів), політична газета «Народна справа» (Чернівці), часописи «Рада», «Рідний край» і «Українська хата» (Київ), «Вільна Україна» та «Основа» (Санкт-Петербург), український ілюстрований часопис «Зоря» (Москва). За виконання цієї роботи укладач отримав 81 рубль [14, с. 18].

Уболівання Павла Мокроуса за українське слово проявилися й надалі. У 1914 р. (імовірно, вже мешкаючи в Києві) він умістив у львівському журналі «Ілюстрована Україна» дві статті за результатами проведення в Києві Всеросійської сільськогосподарської, фабрично-заводської, торговельно-промислової та науково-художньої виставки 1913 р. У першій автор насамперед відзначає, що репрезентація України на виставці носила неповний, фрагментарний характер. З гіркотою він також констатує, що суто українського на цій виставці було дуже мало, а більшість експонатів *«виступало під загально-російською маркою»* [15]. Єдиним місцем, де можна було почути українську мову, оглядач називає друкарський відділ виставки, а єдиним місцем, де українство свідомо заявило про себе, – експозицію наукових товариств: НТШ у Львові та Українського наукового товариства у Києві. Другий допис у цьому журналі – це аналіз діаграм українського друку за 1905–1913 рр., що експонувалися на згаданій виставці. *«Треба довести до того, щоб український інтелігент не міг обійтися без української книжки, журнала, ґазети, щоби воно те українське писане слово, було духовою потребою, поживою, тоді обі сторони, читач і письменник будуть вдоволені. Фактів для сего поки що не багато, одначе з обох наведених діаґрам бачимо, що тенденція йде в тім напрямі»* [16], – такими словами завершується публікація. Цікаво, що в тому ж часописі вміщені три фотографії краєвидів Харківщини, зроблені Павлом Мокроусом [17].

У ці ж роки проявляється і його захоплення українською архітектурою, він збирає колекцію власних фото і малюнків. Одинадцять із них увійшли до книги Миколи Шумицького про український архітектурний стиль [18], за що в передмові висловлена вдячність автора. Зокрема, це власні замальовки П. Мокроуса з Охтирки, Видубицького монастиря, Києво-Печерської Лаври, св. Софії. Можливо, свою роль у цьому інтересі відіграло те, що до складу

української комісії ХГБ входили фундатори українського архітектурного стилю Євген Сердюк і Сергій Тимошенко.

Суспільні потрясіння років Першої світової війни та Української революції круто змінили долі багатьох людей, у тому числі й Павла Мокроуса. У квітні–травні 1917 р. він бере участь у створенні в Києві «Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді» – громадської гуманітарної організації, що опікувалася українськими військовополоненими, біженцями та виселенцями з Австро-Угорської імперії. На організаційному засіданні 4 травня його обрано керівником новоутвореної організації, а 23 червня на прохання Дмитра Дорошенка він також затверджений представником у Києві Галицько-Буковинської комісії, основне завдання якої полягало в організації повернення додому виселенців і біженців. 7 жовтня того ж року комітет під керівництвом П. Мокроуса затвердив нову назву – «Український Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді», під якою працював у Києві до червня 1919 р.

Влітку 1917 р. із таборів і заслання повертаються до Києва й активно долучаються до роботи в Комітеті майбутній голова ОУН Євген Коновалець (під псевдонімом Є. Блавацький), майбутній член Української Центральної Ради Іван Лизанівський та один з основоположників Пласту та січового стрілецького руху Іван Чмола (псевдонім І. Щибра) [19]. У жовтні того ж року від Комітету Павло Мокроус разом з Є. Коновальцем беруть участь у створенні Крайової наради у справах біженців – урядової структури при Генеральному секретарстві внутрішніх справ [20, с. 270, 271, 277; 21, с. 73, 275, 277].

Тут варто зауважити, що крім Павла в цей час принаймні дві його сестри, Параскева (домашнє ім’я Ася) та Варвара, теж живуть у Києві й допомагають біженцям. З Євгеном Коновальцем, Іваном Лизанівським та Іваном Чмолою в молодих Мокроусів зав’язуються дружні стосунки. Галичани інколи гостюють у їхній родині в Пархомівці [5]. Іван Лизанівський невдовзі одружиться з Варварою, а Іван Чмола за кілька років стане чоловіком Параскеви.

У червні 1919 р. Павло Гнатович Мокроус – екскурсовод (в архівному документі про заробітну плату значиться «керівник») Першого державного музею в Києві, директором якого на той час був Михайло Біляшівський, зберігачами працювали Данило Щербаківський та Микола Бурачек [22, с. 184].

Поки що невідомо, як складалися наступні 18 років життя Павла Мокроуса. Ймовірніше, він відійшов від громадсько-політичної діяльності та зайнявся професійною. Згодом переїхав на Далекий Схід, оскільки останнє місце його проживання – м. Комсомольськ-на-Амурі Далекосхідного краю (засноване в 1932 р.). У спогадах Ігор Чмола пише, що, за чутками, той як інженер був мобілізований на Далекий Схід будувати військові укріплення. Відомо, що він працював головним механіком заводу № 199, який став до ладу

в 1936 р. (нині Амурський суднобудівний завод). Арештований Комсомольським міським відділом НКВС 25 червня 1937 р. за статтями 58-1а, 58-7, 58-8, 58-9, 58-11 Кримінального кодексу РРФСР (зрада батьківщині, шкідництво, тероризм, участь у антирадянській організації). Військовою колегією Верховного суду СРСР засуджений на розстріл (постанова від 9 лютого 1938 р.). Вирок виконано 7 квітня 1938 р. в м. Хабаровську. Реабілітований 11 березня 1992 р. прокуратурою Хабаровського краю на підставі Закону РРФСР від 18 жовтня 1991 р. [23–24].

Хоча відомостей і небагато, проте можна зробити висновок, що долі брата і сестер Павла Мокроуса теж склалися не найкращим чином. Петро Мокроус (1887–?) *«став моряком і з часом дослужився до ступеня капітана пароплава»* [5]. Одружився з Надією Кордунян з м. Одеси (вірогідно, там і жив), у 1912 р. там же народилася донька Ніна (у шлюбі Авенаріус; 1912–1984) [25]. Був учасником білого руху, в 1920 р. взятий у полон. Перебував на особливому обліку [26], подальша доля поки що невідома.

Варвара Мокроус (1892–1943) з грудня 1917 до липня 1918 рр. працювала на посаді урядовця 1 класу біженецького департаменту, який діяв у структурі Генерального секретарства внутрішніх справ [20, дод. 3.2; 21, с. 321]. У цей же час одружилася з Іваном Лизанівським (1892–1937), 1919 р. в них народився син Володимир. З 1921 р. родина проживала у Харкові. І. М. Лизанівський працював у видавництвах ДВУ, «Рух», «Книгоспілка», Варвара – статистиком Українського туберкульозного інституту, син навчався у виші. У 1931 р. у справі «Українського національного центру» І. Лизанівський був заарештований і в 1937 р. розстріляний. 23 лютого 1938 р. арештували й Варвару – як дружину члена ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), за письмовий зв'язок з колишніми членами УПСР та особами, що перебувають на засланні за антирадянську діяльність (статті 54-10, 54-11 Карного кодексу УРСР). Її позбавили волі у виправно-трудових таборах на 3 роки, термін покарання відбувала в Івдельтабі (Свердловська область) [4]. Навесні 1941 р. повернулася в Україну без права проживання в Харкові, тому оселилася у знайомих в Охтирці, де й померла у травні 1943 р. Син Володимир у роки Другої світової війни емігрував і згодом оселився в Канаді [27]. Варвара Мокроус була реабілітована Харківською прокуратурою 4 квітня 1989 р.

Зазнала поневірянь й інша сестра – Параскева (1895–1978). Середню освіту вона отримала в Охтирці. Далі, за спогадами сина, *«на вищі студії записалася на комерційний відділ Київського університету»* [5] (імовірно, економіко-комерційне відділення Київських вищих жіночих курсів.). Була активним членом української студентської громади. У роки Першої світової працювала в дитячому садку та медсестрою у військовому шпиталі, а також опікувалася військовополоненими з австрійської армії. Деякий час працювала в Міністерстві юстиції на посаді урядовця 2 рангу, звідки звільнилася 1 червня

1918 р. [28]. У липні 1917 – грудні 1918 рр. у складі редакційного комітету «Літературно-наукового вісника» під головуванням Олександра Олеся на посаді бухгалтера значиться такий/така собі П. Мокроус [29, с. 381]. Беручи до уваги комерційну освіту Параскеви, можна припустити, що це була саме вона. У 1919 р., після захоплення Києва більшовиками разом з Іваном Чмолою виїхала до Румунії, потім вони переїхали до Праги та Відня і нарешті до Галичини. Двадцять років подружжя з двома синами Тимофієм та Ігорем мешкало в Рогатині, Яворові та Дрогобичі (тоді під Польщею, нині Львівської області). 22 червня 1941 р. Іван Чмола був арештований органами НКВС і кілька днів потому розстріляний. Параскева в роки Другої світової війни виїхала з Дрогобича до Відня, потім емігрувала до США, куди згодом приїхали й сини. Померла 3 січня 1978 р. [5].

Ще одна сестра – Ганна – одружилася з Леонідом Тимошенком (1890–1944), який з 1926 р. працював на посаді ученого секретаря філії Бібліотеки Всеукраїнської академії наук і Кабінету виучування Поділля у Вінниці. У 1929 р. Леонід був заарештований і засуджений у справі Спілки визволення України до трьох років заслання в Казахстані. На момент його арешту в подружжя було дві доньки – Ярослава та Галина 1929 р. народження. Помер він у с. Воронцовка Приазовської сільради Краснодарського краю. Реабілітований у 1989 р. прокуратурою Вінницької області [30].

Інформації про долю ще однієї доньки Мокроусів Ольги наразі немає. Також поки що невідомо, як складалося особисте життя головного героя цієї статті Павла Мокроуса, чи залишилися в нього нащадки й де вони мешкають. Отже історія непересічної родини Мокроусів чекає на подальше дослідження.

Автор висловлює велику вдячність за допомогу в пошуку інформації Галині Павловій (Науково-технічна бібліотека Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут») та Ігорю Шуйському (КЗ «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради).

Джерела та література

1. Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки. Т. 1/ Укр. від. ім. Т. Шевченка ; вид. укр. коміс. – Харків : Друк. С. А. Шмерковича. 1912. – [6], 98 с.

2. На шляху до створення репертуару української книжки : протокол наради, присвяч. складанню «Бібліографії української книги 1798–1914 рр.», яка відбулася в Б-ці АН УРСР 21–22 груд. 1945 р. – Львів, 1991. – 61 с.

3. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 770. Оп. 3. Спр. 2036.

4. ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3397.

5. Чмола, І. Спомини про моїх родичів / І. Чмола // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Дрогобич, 1997. – Т. 4. – С. 249–258. – Доступно також в

Інтернеті: URL: http://incognita.day.kiev.ua/do-120-littya-vid-dnya-narodzhennya-ivana-chmoli-polkovnika-uss-j-osnovopolozhnika-plastu.html (дата звернення: 3.04.2019).

6. Студенты и выпускники ХТИ [Электронный ресурс] / сост. Г. В. Павлова // Науково-технічна бібліотека НТУ «ХПІ» : сайт. – URL: http://library.kpi.kharkov.ua/vustavki/vipuskniki_khti/index.html (дата звернення: 3.04.2019).

7. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать четвертый год ее существования (с 1-го октября 1909 года по 1-е октября 1910 года). – Харьков : Тип. «Печатник», 1910. – 72 с.

8. Погребенник, Ф. Г. «Верховино, світку ти наш…» : (тисячі автографів, серед них чимало унікальних, в одній рукописній книзі) / Ф. Г. Погребенник // Прикарпат. вісн. НТШ. Слово. – 2012. – № 2. – С. 317–325.

9. Подорож // Сніп. – 1912. – Число 20. – С. 8. – (Оголошення).

10. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать пятый год ее существования (с 1-го октября 1910 года по 1-е октября 1911 года). – Харьков : Электр. типо-литогр. С. А. Шмерковича, 1911. – 63 с.

11. Центральний державний історичний архів України (Київ). Ф. 1235. Спр. 96. Арк. 465– 465а.

12. Свій. Український відділ імені Тарас Шевченка / Свій // Сніп. – 1912. – Число 9. – С. 7–8.

13. З нашого життя // Сніп. – 1912. – Число 22. – С. 5–6.

14. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать шестой год ее существования (с 1-го октября 1911 года по 1-е октября 1912 года). – Харьков : Тип. «Печатник», 1913. – 72, XLVI с.

15. Мокроус, П. Український елемент на всеросійській виставці в Києві / П. Мокроус // Ілюстр. Україна. – 1914. – Число 2. – С. 27–30.

16. Мокроус, П. Українська преса і книжкова продукція на рос. Україні / П. Мокроус // Ілюстр. Україна. – 1914. – Число 4. – С. 66–67: діагр.

17. Краєвиди з Харківщини / фот. П. Мокроус // Ілюстр. Україна. – 1914. – Число 4. – С. 61.

18. Шумицький, М. Український архітектурний стиль / М. Шумицький. – Київ : Друк. 2-ої артілі, 1914. – 60 с.

19. Хома, І. Я. Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам Першої світової війни: створення та основні засади діяльності / І. Я. Хома // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – 2014. – Вип. 3. – С. 43–45.

20. Жванко, Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918) / Любов Жванко. – Харків : Віровець А. П. : Апостроф, 2012. – 568 с.

21. Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні: док. і матеріали (1914–1918 рр.) / Любов Жванко. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 359 с.

22. Зиновіїва, Ю. Матеріальне забезпечення Першого державного музею і Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та їхніх співробітників у 1920-х рр. (за матеріалами наукового архіву НХМУ) [Електронний ресурс] / Ю. Зіновіїва // Наук. вісн. Нац. музею історії України. – Київ, 2016. – Вип. 1, ч. 2. – С. 183–187: табл. – URL: https://bit.ly/2XBClZN (дата звернення: 5.03.2019).

23. Книга памяти Хабаровского края [Электронный ресурс]. – URL: https://bit.ly/2UdDa99 (дата обращения: 1.03.2019).

24. Сталинские расстрельные списки [Электронный ресурс]: [АП РФ. Оп. 24. Д. 414. Л. 397]. – URL: http://stalin.memo.ru/spiski/pg06397.htm (дата обращения: 1.03.2019).

25. Geni [Электронный ресурс]. – URL: https://bit.ly/2Ttxzy6 (дата обращения: 1.03.2019).

26. Участники Белого движения в России [Электронный ресурс] / сост. С. В. Волков // Погибшие. – URL: https://погибшие.рф/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-vojny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-mo-mya.html (дата обращения: 1.03.2019).

27. Подоляка, Н. Розстріляний за професійну діяльність: редактор і видавець Іван Лизанівський у громадсько-політичному і видавничому русі / Надія Подоляка // Укр. інформ. простір. – 2018. – Число 2. – С. 122–132.

28. Міністерство юстиції. Накази про призначення та увільнення по 1-му департаменту від 1 вересня 1918 року // Держ. вісн. – 1918. – № 56 (8 жовт.). – С. 2.

29. Грушевський, М. С. Твори. У 50 т. Т. 4, кн. 2. Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р) / М. С. Грушевський. – Львів : Світ, 2013. – 556 с.

30. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 23901.